

Κατερίνα Μαυριγιαννάκη

Εισαγωγή

Η αυξανόμενη εισροή φοιτητών με αναπηρίες στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης οδήγησε, αναπόφευκτα, στην αλλαγή του προφίλ των φοιτητών τους. Η αλλαγή αυτή σηματοδοτεί και παράλληλα δημιουργεί την αναγκαιότητα προσαρμογής των πανεπιστημίων σε μια νέα πραγματικότητα, με αναφορά στην προσβασιμότητα των χώρων, στη διοίκηση και στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η προσβασιμότητα στην κτιριακή υποδομή και στον περιβάλλοντα χώρο αποτελεί μια από τις κύριες προϋποθέσεις ισότιμης συμμετοχής των φοιτητών με αναπηρίες στην εκπαίδευση και στην πανεπιστημιακή ζωή ευρύτερα. Παράλληλα, η ίδια η εκπαιδευτική διαδικασία φαίνεται να μην είναι προσαρμοσμένη στη νέα πραγματικότητα, με αποτέλεσμα οι όποιες εφαρμοζόμενες υποστηρικτικές ενέργειες και δράσεις για τους φοιτητές με αναπηρίες να αποτελούν πρωτοβουλίες ορισμένων διδασκόντων. Οι υπηρεσίες/δομές των πανεπιστημιακών και των τεχνολογικών ιδρυμάτων –συμβουλευτικά κέντρα, κοινωνικές υπηρεσίες, γραφεία διασύνδεσης– οι οποίες έχουν το κύριο μέρος της ευθύνης για την ενσωμάτωση αυτού του πληθυσμού φοιτητών στο περιβάλλον του πανεπιστημίου, λειτουργούν ουσιαστικά ως ενδιάμεση δομή με στόχο την υποδοχή, την ενημέρωση και την καθοδήγηση όλων των φοιτητών κατά τη διάρκεια των σπουδών τους.

Πράγματι, η δυνατότητα της προσβασιμότητας του περιβάλλοντος θεωρείται βασική ανθρώπινη ανάγκη, αλλά και δικαίωμα. Η διασφάλιση της πρόσβασης των φοιτητών στην εκπαιδευτική διαδικασία καθώς και η διευκόλυνση της διακίνησής τους στους πανεπιστημιακούς χώρους –κτίρια, περιβάλλοντα χώρους– αποτελεί μια από τις βασικές προϋποθέσεις για την ενσωμάτωσή τους στην πανεπιστημιακή κοινότητα. Ειδικά στην περίπτωση των φοιτητών με ειδικές ανάγκες, η προσβασιμότητα στην κτιριακή υποδομή συνιστά σημαντικό παράγοντα για την ένταξή τους στο πανεπιστημιακό περιβάλλον. Η συχνή παρουσία των φοιτητών σε αυτούς τους χώρους αναδεικνύει την αναγκαιότητα ύπαρξης κατάλληλων εξυπηρετήσεων για τη διακίνησή τους. Αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί είτε με την προσαρμογή της ήδη υπάρχουσας κτιριακής υποδομής, είτε με την κατασκευή νέων προσβάσιμων κτιρίων, ώστε αυτός ο πληθυσμός φοιτητών να μπορεί να κινείται με ευκολία.

Μπορεί η πρόσβασιμότητα στους χώρους να αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για την ισότιμη συμμετοχή των φοιτητών με αναπηρίες στην εκπαίδευση, όμως με ποιους τρόπους εξασφαλίζεται αυτή η συμμετοχή; Προς αυτή την κατεύθυνση είναι πράγματι σημαντικός ο ρόλος των διδασκόντων για την ανάληψη πρωτοβουλιών εφαρμογής και υλοποίησης υποστηρικτικών ενεργειών με στόχο τη δυνατότητα ισότιμης συμμετοχής των φοιτητών με αναπηρίες στην εκπαιδευτική διαδικασία. Η ευαισθητοποίηση και το ενδιαφέρον τους για τα ζητήματα των ατόμων με αναπηρίες οδηγεί στην ανάπτυξη δράσεων από μέρους τους για τους φοιτητές με αναπηρίες, ώστε να τους παρέχεται αυτή η δυνατότητα καθώς και η δυνατότητα ένταξης και ενσωμάτωσής τους στο περιβάλλον του πανεπιστημίου. Οι δράσεις αυτές παίρνουν ποικίλες μορφές οι οποίες είτε αφορούν στη χρήση των νέων τεχνολογιών, είτε στην ψυχολογική υποστήριξη και συμβουλευτική, είτε στην ενίσχυση των ίδιων των φοιτητών με ειδικές ανάγκες να αναπτύσσουν δραστηριότητα και να συμμετέχουν στην ευρύτερη πανεπιστημιακή/φοιτητική κοινότητα. Παράλληλα, οι δομές/υπηρεσίες που λειτουργούν στα πανεπιστημιακά και τεχνολογικά ιδρύματα παρέχουν υπηρεσίες στο πλαίσιο της ισότιμης αντιμετώπισης όλων των φοιτητών χωρίς να λείπουν οι εξειδικευμένες δράσεις, με την εφαρμογή προγραμμάτων για συγκεκριμένες κατηγορίες φοιτητών με αναπηρίες.¹

Η ομάδα εργασίας του Προγράμματος Κοινωνικής Παρέμβασης που ανέλαβε την ανίχνευση, διερεύνηση και καταγραφή² των υποστηρικτικών ενεργειών και δράσεων που προσφέρονται από το χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στους φοιτητές με αναπηρίες ανέπτυξε, από την αρχή, τον προβληματισμό αν αυτές οι ενέργειες αποτελούν μέρος της χάραξης της ευρύτερης πολιτικής των πανεπιστημίων, αν προσδιορίζονται από τον κανονισμό λειτουργίας των υπηρεσιών/δομών τους ή αν συνιστούν αποτέλεσμα προσωπικής ευαισθητοποίησης των διδασκόντων.

Η μεθοδολογία που εφαρμόστηκε για το σχεδιασμό, την οργάνωση και την υλοποίηση αυτής της δράσης είναι κοινή, όπως αυτή περιγράφεται στην εισα-

1. Βλέπε ειδικότερα το κείμενο της Σαρινοπούλου Φ., στην υποενότητα *Παροχή υπηρεσιών*, για το πρόγραμμα που εφαρμόζει για κωφούς - βαρήκοους φοιτητές η κοινωνική υπηρεσία του ΤΕΙ Αθήνας.

2. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι αυτή η ανίχνευση και η καταγραφή των υποστηρικτικών δράσεων, ενεργειών, πρωτοβουλιών και υπηρεσιών που αφορούν τους φοιτητές με αναπηρίες δεν είναι εξαντλητική. Η καταγραφή αφορά μόνο όσες από αυτές τις ενέργειες μας γνωστοποιήθηκαν από όσους ανταποκριθήκαν στο κάλεσμα συμμετοχής στη θεματική ενότητα που αφορούσε το *Πανεπιστήμιο και την εκπαιδευτική διαδικασία*.

γωγή του βιβλίου. Επιδιώχθηκε η επαφή και η επικοινωνία με εξειδικευμένους επιστήμονες που ασχολούνται με την προσβασιμότητα στο χωροταξικό περιβάλλον, με διδάσκοντες των ΑΕΙ και ΤΕΙ της Ελλάδας και του Πανεπιστημίου Κύπρου, καθώς και με εξειδικευμένους συνεργάτες και διοικητικό προσωπικό των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η ανταπόκρισή τους οδήγησε στη διοργάνωση συζητήσεων και στρογγυλών τραπεζιών με κεντρικό θέμα *Άτομα με ειδικές ανάγκες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας αναδύθηκε η αναγκαιότητα να οργανωθούν επιμέρους ομάδες οι οποίες θα ασχολούνταν με συγκεκριμένες θεματικές.³

Αναπτύχθηκε έτσι μια θεματική που αφορούσε την *Προσβασιμότητα στους χώρους των πανεπιστημίων*, στην οποία συμμετείχε η ομάδα του γραφείου μελετών για ΑμΕΑ του ΥΠΕΧΩΔΕ. Η συμμετοχή τους αφορούσε στην κατάθεση της γνώσης και στην αποτύπωση της εμπειρίας τους σχετικά με το ζήτημα της πρόσβασης των φοιτητών με αναπηρίες στο χωροταξικό και ειδικότερα στο πανεπιστημιακό περιβάλλον.

Μια δεύτερη θεματική⁴ που αναπτύχθηκε αφορούσε στην *Εκπαιδευτική διαδικασία*. Η ανταπόκριση από όσους αποδέχθηκαν την πρόσκληση της ομάδας εργασίας, και δραστηριοποιούνται προς αυτή την κατεύθυνση ήταν άμεση. Ανταλλάχθηκαν απόψεις και προτάσεις, ενώ αναπτύχθηκε ο προβληματισμός σχετικά με την ισότιμη συμμετοχή των φοιτητών με αναπηρίες στην εκπαίδευση και την ευρύτερη ένταξή τους στο πανεπιστημιακό περιβάλλον. Αντλήθηκε πληροφόρηση και αναδύθηκαν ενδιαφέροντα ζητήματα που αφορούν αυτόν τον πληθυσμό φοιτητών. Φάνηκε ότι στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης υλοποιούνται υποστηρικτικές δράσεις και ενέργειες για τους φοιτητές με αναπηρίες οι οποίες συνιστούν αποτελέσματα ευαισθητοποίησης και ανάληψης πρωτοβουλιών από τη μεριά των διδασκόντων, πρωτοβουλίες που τις στηρίζουν οι πανεπιστημιακές αρχές και που είτε χρηματοδοτούνται από τα ίδια τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, είτε αποτελούν συγχρηματοδοτήσεις ευρωπαϊκών και κοινοτικών προγραμμάτων.

Η εξελικτική αυτή διαδικασία επαφών και συζητήσεων οδήγησε τις ομάδες που συμμετείχαν στις επιμέρους θεματικές να καθορίσουν από κοινού τα θέματα που περιλαμβάνει το *δεύτερο μέρος* του παρόντος βιβλίου με τίτλο *Υποστηρικτικές ενέργειες και δράσεις για άτομα με αναπηρίες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*.

3. Βλέπε την Εισαγωγή του βιβλίου σχετικά με τη μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για την ανάπτυξη των θεματικών που αφορούσαν τα άτομα με αναπηρίες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στη συνέχεια την επεξεργασία των κεφαλαίων του παρόντος βιβλίου.

4. Στη θεματική *Πανεπιστήμιο και εκπαιδευτική διαδικασία* συμμετείχαν διδάσκοντες από τα πανεπιστήμια, διοικητικό προσωπικό των υπηρεσιών/δομών που λειτουργούν σε αυτά καθώς και συνεργάτες εξειδικευμένοι σε θέματα ατόμων με αναπηρίες.

Ειδικότερα, στα κείμενα που παρουσιάζονται οι πρωτοβουλίες τις οποίες αναπτύσσουν οι διδάσκοντες των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κρίθηκε ότι είναι ενδιαφέρον να δοθεί έμφαση στο πώς ξεκίνησαν αυτές τις δράσεις – μια μικρή ιστορική αναδρομή – στο στόχο και στη σκοπιμότητά τους, στο αν τις υλοποιούν στο πλαίσιο προγραμμάτων ή υπηρεσιών, στο χαρακτήρα τους – αν αφορούν την εκπαίδευση, την υποστήριξη, την ευαισθητοποίηση – ενημέρωση της ευρύτερης κοινωνίας. Τα κείμενα με τα οποία συμμετέχουν οι εκπρόσωποι – υπεύθυνοι, εξειδικευμένοι εξωτερικοί συνεργάτες – των υπηρεσιών/δομών (συμβουλευτικά κέντρα, κοινωνικές υπηρεσίες, γραφεία διασύνδεσης⁵) των πανεπιστημιακών και των τεχνολογικών ιδρυμάτων καταγράφεται αν παρέχονται ή προβλέπονται ειδικές υπηρεσίες και ρυθμίσεις για τους φοιτητές με αναπηρίες ή ακόμα αν αναπτύσσουν κάποια ιδιαίτερη δραστηριοποίηση για την ευαισθητοποίηση, ενημέρωση ως προς το ζήτημα των ατόμων με αναπηρίες της πανεπιστημιακής κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας.

Η τελική διάρθρωση των κειμένων πήρε την εξής μορφή, η οποία αποτελεί και το δεύτερο μέρος του βιβλίου:

I. Προσβασιμότητα

II. Νέες τεχνολογίες

III. Υποστηρικτικές πρωτοβουλίες και παροχή υπηρεσιών

A. Υποστηρικτικές δράσεις

B. Παροχή υπηρεσιών

*I. Προσβασιμότητα.*⁶ Επιχειρείται η παρουσίαση των προϋποθέσεων για την πρόσβαση και την κίνηση των φοιτητών με ειδικές ανάγκες στα πανεπιστημιακά και τεχνολογικά ιδρύματα, τόσο ως προς άμεσο περιβάλλον τους – κτιριακά συγκροτήματα – όσο και ως προς το ευρύτερο περιβάλλον που καλύπτουν – κοινόχρηστοι χώροι, περιοχή στην οποία εδρεύουν κ.λπ.

Στο κείμενο με τίτλο *Προϋποθέσεις πρόσβασης στις πανεπιστημιακές κτιριακές εγκαταστάσεις - Τα παραδείγματα του Ευθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνίου και του Πανεπιστημίου Κρήτης*, το οποίο επεξεργάστηκαν οι *Γιάννης Πολυχρονίου, αρχιτέκτονας μηχανικός, Μαρίλη Χριστοφή, τοπογράφος μηχανικός και Μάρκος*

5. Όσον αφορά στα γραφεία διασύνδεσης δεν υπάρχουν κείμενα από τους εκπροσώπους τους καθώς η ομάδα εργασίας της έκδοσης προσπάθησε να διερευνήσει και να ανιχνεύσει αν τα γραφεία διασύνδεσης παρέχουν υποστηρικτικές ενέργειες και δράσεις για τους φοιτητές με αναπηρίες. Αυτή η διερεύνηση βασίστηκε κυρίως στην τηλεφωνική επικοινωνία καθώς και στη συμπλήρωση ενός δελτίου καταγραφής. Για περισσότερα στοιχεία δεξ το κείμενο της Α. Βαζαίου, «Υπηρεσίες που παρέχουν τα Γραφεία Διασύνδεσης των ΑΕΙ και ΤΕΙ στους φοιτητές με αναπηρίες», στην υποενότητα *Παροχή υπηρεσιών*.

6. Τη συγκεκριμένη υποενότητα την επεξεργάστηκαν εξ' ολοκλήρου οι εξειδικευμένοι συνεργάτες του γραφείου μελετών για αμεα του ΥΠΕΧΩΔΕ.

Κατσιώτης, αρχιτέκτονας μηχανικός, καταγράφονται γενικά στοιχεία και βασικές έννοιες αναφορικά με την προσβασιμότητα. Οι έννοιες άτομα με ειδικές ανάγκες και εμποδιζόμενα άτομα συνδέονται με το θέμα της πρόσβασης στο ευρύτερο περιβάλλον, ενώ παρουσιάζεται και το νομικό πλαίσιο που ισχύει για την κατασκευή κτιρίων προσβάσιμων απ' όλους. Οι συγγραφείς θεωρούν ότι για να μπορούν οι φοιτητές με αναπηρίες να κινούνται απρόσκοπτα στο χώρο χρειάζεται η ύπαρξη ενός προσβάσιμου περιβάλλοντος, το οποίο θα περιλαμβάνει και το δίκτυο των συγκοινωνιών –αστικές, υπεραστικές– καθώς και το ευρύτερο δίκτυο μέσω μεταφοράς. Στη συνέχεια, αποτυπώνεται η υφιστάμενη κατάσταση ως προς την πρόσβαση στις εκπαιδευτικές κτιριακές εγκαταστάσεις, ενώ παρατίθενται οι προδιαγραφές που χρειάζεται ώστε τα κτίρια εκπαίδευσης και ο χώρος που τα περιβάλλει να καθίστανται προσβάσιμα. Κρίθηκε ότι θα είχε ενδιαφέρον να παρουσιάσουν τα παραδείγματα καλής πρακτικής δύο πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του Πανεπιστημίου Κρήτης⁷, τα οποία για να διευκολύνουν την εύκολη διακίνηση των φοιτητών τους με ειδικές ανάγκες έχουν προβεί στις απαραίτητες μετατροπές των κτιριακών τους εγκαταστάσεων. Τέλος, οι προτάσεις που καταθέτουν οι συγγραφείς διέπονται από τη λογική της ισότιμης συμμετοχής των φοιτητών με αναπηρίες στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και από αυτή της ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης της πανεπιστημιακής κοινότητας και της ευρύτερης κοινωνίας για το ζήτημα των ατόμων με αναπηρίες, ενώ προτείνουν την ενεργή δραστηριοποίηση αυτού του πληθυσμού φοιτητών στις ποικίλες δραστηριότητες της πανεπιστημιακής ζωής.

II. *Νέες τεχνολογίες.* Αναπτύσσεται η προβληματική για τη διεύρυνση της χρήσης των Η/Υ και των νέων τεχνολογιών στα τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα προκειμένου να διευκολυνθούν οι φοιτητές με ειδικές ανάγκες στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επίσης, παρατίθενται τα παραδείγματα καλής πρακτικής της χρήσης νέων τεχνολογιών από φοιτητές με ειδικές ανάγκες που εφαρμόζουν το Τμήμα Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και του Ινστιτούτου Πληροφορικής του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας του Πανεπιστημίου Κρήτης καθώς και πώς διευκολύνεται η ένταξη των φοιτητών-αποφοίτων με ειδικές ανάγκες στην αγορά εργασίας μέσω της πληροφόρησης που αντλείται από την ανάπτυξη της ιστοσελίδας Employability από το Τμήμα Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

7. Βλέπε επίσης το κείμενο των Στεφανίδη Κ., Βούρου Στ., για την επιτροπή συμμόρφωσης προς νομοθεσία για τα άτομα με αναπηρίες που έχει ιδρυθεί από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, η οποία δραστηριοποιείται προς την κατεύθυνση της ισότιμης πρόσβασης των ατόμων με αναπηρίες σε όλη την κτιριακή υποδομή του πανεπιστημίου, στην υποενοότητα *Υποστηρικτικές δράσεις*.

Στο κείμενο με τίτλο *Το πανεπιστήμιο στην κοινωνία της πληροφορίας. Τα δικαιώματα των ατόμων με ειδικές ανάγκες στο νέο εκπαιδευτικό περιβάλλον*, ο ειδικός επιστήμονας Παναγιώτης Αναστασιάδης αναπτύσσει την προβληματική ότι η ανάπτυξη των νέων μορφών επικοινωνίας και εκπαίδευσης μέσω των νέων τεχνολογιών στα τριτοβάθμια εκπαιδευτικά ιδρύματα είναι δυνατόν να διευκολύνει τους φοιτητές, και ειδικότερα τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες, ως προς την πρόσβασή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία. Εισηγείται την εφαρμογή ενός διαφορετικού τρόπου εκπαίδευσης και διάχυσης της γνώσης στο πανεπιστημιακό περιβάλλον, την εξ αποστάσεως εκπαίδευση κατά την οποία η παρουσία του φοιτητή στις αίθουσες διδασκαλίας δεν είναι απαραίτητη. Ακόμη, ο συγγραφέας προτείνει το συνδυασμό της παραδοσιακής μεθόδου της εκπαιδευτικής διαδικασίας και των εφαρμογών των πληροφοριών και των επικοινωνιών στους μαθησιακούς χώρους.

Ο επίκουρος καθηγητής Γεώργιος Κουρουπέτρογλου στο κείμενό του *Υποστηρικτικές δράσεις για φοιτητές με ειδικές ανάγκες - Τμήμα Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών του Πανεπιστημίου Αθηνών* παρουσιάζει τις υποστηρικτικές δράσεις για φοιτητές με ειδικές ανάγκες που αναπτύσσονται από το συγκεκριμένο τμήμα υπό το πρίσμα της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών στην εκπαίδευση. Βασικός στόχος του τμήματος αποτελεί η προώθηση της ένταξης και της συμμετοχής τους στην πανεπιστημιακή ζωή, προσφέροντάς τους ίσες ευκαιρίες μέσω των υποστηρικτικών τεχνολογιών της πληροφορικής. Παράλληλα, αναφέρει τις υποστηρικτικές δράσεις που εφαρμόζονται από το Τμήμα Πληροφορικής και Τηλεπικοινωνιών, οι οποίες αποσκοπούν στην ευαισθητοποίηση και ενημέρωση της πανεπιστημιακής κοινότητας αλλά και της κοινωνίας ευρύτερα, καθώς και σε ενέργειες που αφορούν αποκλειστικά φοιτητές με ειδικές ανάγκες.

Το Τμήμα Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου μέσα από την υλοποίηση του προγράμματος «Employability, Disability and Europe: the Emergence of New Labour Markets» παρέχει πληροφόρηση για την αγορά εργασίας και την ένταξη των φοιτητών-αποφοίτων με ειδικές ανάγκες σε αυτή μέσω του Διαδικτύου, όπως αναφέρουν οι συγγραφείς καθηγητής Νικήτας Πολεμικός και Δέσποινα Μπακαρή, υπεύθυνη διαχείρισης του προγράμματος, στο κείμενό τους *Ιστοσελίδα Employability - Τμήμα Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού του Πανεπιστημίου Αιγαίου*. Η ιστοσελίδα απευθύνεται σε άτομα με ειδικές ανάγκες, που αναζητούν εργασία. Η πληροφόρηση είναι ποικίλη και απευθύνεται τόσο στην ευρύτερη κοινωνία όσο και στους φοιτητές με ειδικές ανάγκες ενημερώνοντάς τους για τις υπάρχουσες συνθήκες εκπαίδευσης και στήριξης στον πανεπιστημιακό χώρο.

Όσον αφορά το κείμενο *Ανάπτυξη εφαρμογών και τηλεματικών υπηρεσιών για άτομα με αναπηρίες - Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Ινστιτούτο Πλη-*

ροφορικής του Πανεπιστημίου Κρήτης, ο καθηγητής Κωνσταντίνος Στεφανίδης και αναπληρωτής διευθυντής του Ινστιτούτου παρουσιάζει την ανάπτυξη εφαρμογών και τηλεματικών υπηρεσιών για άτομα με αναπηρίες, από το ΠΙ-ΓΤΕ, στοχεύοντας στην υποστήριξη και στην υποβοήθηση της κοινωνικο-οικονομικής τους ένταξης, και ειδικότερα την ισότιμη συμμετοχή των ατόμων με αναπηρίες στην εκπαιδευτική διαδικασία, αξιοποιώντας τις συνεχείς εξελίξεις των νέων τεχνολογιών. Οι υποστηρικτικές δράσεις αφορούν ερευνητικές και αναπτυξιακές δραστηριότητες του Ινστιτούτου, το σχεδιασμό και υλοποίηση ειδικών εφαρμογών για διάφορες κατηγορίες ατόμων με αναπηρίες, τη συμμετοχή σε διάφορες οριζόντιες δράσεις που οδήγησαν στη συλλογή και διαχείριση υποδείξεων και οδηγιών για τη σχεδίαση εφαρμογών και υπηρεσιών προσβάσιμων από άτομα με αναπηρίες κ.λπ.

III. *Υποστηρικτικές πρωτοβουλίες και παροχή υπηρεσιών.* Καταγράφονται οι πρωτοβουλίες υποστήριξης και ενίσχυσης φοιτητών με αναπηρίες που έχουν αναλάβει οι διδάσκοντες στα πανεπιστημιακά ιδρύματα και η παροχή υπηρεσιών προς αυτόν τον πληθυσμό φοιτητών από τις δομές των πανεπιστημιακών και τεχνολογικών ιδρυμάτων. Για τη συγκεκριμένη υποενοότητα ομάδα εργασίας της έκδοσης έκρινε ότι ήταν σκόπιμο να χωριστεί σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος με τίτλο *Υποστηρικτικές δράσεις* καταγράφονται οι πρωτοβουλίες που έχουν αναληφθεί από τους διδάσκοντες, με σκοπό την υποστήριξη των φοιτητών με αναπηρίες, οι οποίες είτε αποτελούν προγράμματα είτε υπηρεσίες που εντάχθηκαν στο πλαίσιο του πανεπιστημίου καθώς και οι επιτροπές που ενώ αποτέλεσαν προσωπικές εισηγήσεις προς τις αρχές των πανεπιστημίων για τη στήριξη των φοιτητών με αναπηρίες, τα πανεπιστήμια –με ρυττανικές αποφάσεις και αποφάσεις Συγκλήτου– τις στήριξαν, με αποτέλεσμα να ενταχθούν στο δίκτυο των ήδη υπαρχόντων υπηρεσιών που λειτουργούν στο πανεπιστήμιο. Στο δεύτερο μέρος με τον τίτλο *Παροχή υπηρεσιών* καταγράφονται οι υποστηρικτικές δράσεις και ενέργειες που αναπτύσσονται και παρέχονται, είτε τυπικά είτε άτυπα,⁸ στους φοιτητές με αναπηρίες από τις υπηρεσίες που λειτουργούν βάσει κανονισμού στα πανεπιστημιακά και τεχνολογικά ιδρύματα.

α. Υποστηρικτικές δράσεις

Εδώ αναπτύσσεται η προβληματική για την αποδοχή της ετερότητας και την προώθηση της ισότιμης συμμετοχής των φοιτητών με ειδικές ανάγκες στην εκ-

8. Σύμφωνα με το κείμενο της Σπυροπούλου Κ., στην υποενοότητα *Παροχή υπηρεσιών*, οι υποστηρικτικές δράσεις και ενέργειες για τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες παρέχονται στην ΑΣΚΤ από μη εξειδικευμένο προσωπικό σε ζητήματα ατόμων με ειδικές ανάγκες. Η παροχή των υπηρεσιών γίνεται από το ευαισθητοποιημένο σε αυτά τα θέματα προσωπικό της Σχολής.

παιδευτική διαδικασία, ενώ αποτελεί ανάγκη το πανεπιστημιακό περιβάλλον να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα που έχει αναδυθεί.⁹ Επίσης καταγράφονται, το πρόγραμμα υποδομής για την παρακολούθηση του Βυζαντινού Μεταπτυχιακού Προγράμματος από άτομα που αντιμετωπίζουν προβλήματα όρασης από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, οι δράσεις που αναπτύσσει η επιτροπή κοινωνικής πολιτικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, η επιτροπή συμμόρφωσης προς νομοθεσία για άτομα με αναπηρίες του Πανεπιστημίου Κρήτης, το συμβουλευτικό κέντρο φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και το ευρωπαϊκό δίκτυο κέντρων Wotcable, καθώς και το πιλοτικό πρόγραμμα εκπαίδευσης ατόμων με ειδικές ανάγκες που πρόκειται να ενταχθούν στην αγορά εργασίας που υλοποιεί το Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Τέλος κρίθηκε από την ομάδα εργασίας να περιληφθεί και ένα κείμενο που αφορά την αντιμετώπιση των φοιτητών ατόμων με ειδικές ανάγκες από το Πανεπιστήμιο Κύπρου.

Στο κείμενο *Φορείς της ιδιότητας «με ειδικές ανάγκες» ως μέλη μιας πανεπιστημιακής κοινότητας*, η αναπληρώτρια καθηγήτρια Θεανώ Καλλινικάκη αναπτύσσει την προβληματική ότι η αποδοχή της ετερότητας, η ευαισθητοποίηση και η ενδυνάμωση των φοιτητών με ειδικές ανάγκες να συμμετέχουν ισότιμα στην εκπαιδευτική διαδικασία, και ευρύτερα στην πανεπιστημιακή ζωή, αποτελούν στοιχεία που οδηγούν στην ενσωμάτωσή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα. Προς αυτή την κατεύθυνση, σύμφωνα με τη συγγραφέα, είναι αναγκαίο να γίνει αμφίδρομη προσπάθεια τόσο από τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης όσο και από τα ίδια τα άτομα με ειδικές ανάγκες που επιλέγουν να σπουδάσουν. Επίσης, αναφέρει την προσπάθεια υποστήριξης φοιτητών με ειδικές ανάγκες που αναπτύσσει το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και τελειώνει με την κατάθεση προτάσεων για τη δραστηριοποίηση και την ενσωμάτωσή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία και την πανεπιστημιακή ζωή ευρύτερα.

Ο αναπληρωτής καθηγητής Παναγιώτης Αντωνόπουλος στο κείμενό του αναφέρεται σε *Ένα πρόγραμμα υποδομής για την παρακολούθηση του Βυζαντινού Μεταπτυχιακού Προγράμματος από άτομα που αντιμετωπίζουν πρόβλημα όρασης*, το οποίο υλοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Το πρόγραμμα ολοκληρώθηκε σε τέσσερις φάσεις και αποσκοπούσε στην εκπαίδευση βυζαντινολόγων με πρόβλημα όρασης. Ενώ ο συγγραφέας, ο ίδιος άτομο με ειδικές ανάγκες προβάλλει τις ευκολίες που παρέχονται από τη χρήση του Διαδικτύου, τόσο στους μερικώς βλέποντες όσο και στους τυφλούς βυζαντινολόγους.

Στο κείμενο της καθηγήτριας Αναστασίας Κωσταρίδου-Ευκλείδη, *Η επιτροπή κοινωνικής πολιτικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης -*

9. Βλέπε Καλλινικάκη Θ., «Φορείς της ιδιότητας “με ειδικές ανάγκες” ως μέλη μιας πανεπιστημιακής κοινότητας», στην υποενοότητα *Υποστηρικτικές δράσεις*.

Δράσεις για φοιτητές με ειδικές ανάγκες, παρουσιάζονται οι υποστηρικτικές ενέργειες και δράσεις της επιτροπής, η οποία έχει ως αντικείμενό της την παροχή ψυχοκοινωνικών υπηρεσιών προς όλους τους φοιτητές του Α.Π.Θ., την ενδυνάμωση της εσωτερικής ζωής του πανεπιστημίου και τη σύνδεση του Α.Π.Θ. με την ευρύτερη κοινωνία. Στόχος της όσον αφορά τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες αποτελεί η ένταξη, προσαρμογή και ισότιμη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία και στο ευρύτερο πανεπιστημιακό περιβάλλον. Η συγγραφέας, η οποία είναι η πρόεδρος της επιτροπής κοινωνικής πολιτικής Α.Π.Θ., παρουσιάζει αναλυτικά τη δραστηριοποίηση της επιτροπής για τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες ως προς την προσβασιμότητα στα κτίρια, την εκπαιδευτική διαδικασία, την ψυχολογική υποστήριξη και την ενδυνάμωσή τους για τη συμμετοχή τους στις ποικίλες δράσεις που αναπτύσσονται και διοργανώνονται από το πανεπιστήμιο.

Βασικός στόχος των πρυτανικών αρχών του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπως αναφέρουν οι συγγραφείς του κειμένου *Εξασφάλιση πρόσβασης και διαμονής εμποδιζόμενων ατόμων στις κτιριακές εγκαταστάσεις του Πανεπιστημίου Κρήτης*, καθηγητής Κωνσταντίνος Στεφανίδης και η γραμματέας-συντονίστρια της επιτροπής Στέλλα Βούρου, είναι η ισότιμη πρόσβαση, διακίνηση και διαμονή των φοιτητών συμπεριλαμβανομένων και των φοιτητών με αναπηρίες στις πανεπιστημιακές κτιριακές εγκαταστάσεις, καθώς και η ισότιμη πρόσβασή τους στην πληροφορία και τη γνώση, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που παρέχουν οι νέες τεχνολογίες. Με απόφαση Συγκλήτου συστάθηκε η Επιτροπή Συμμόρφωσης προς νομοθεσία για άτομα με αναπηρίες, με κύριες αρμοδιότητες την προώθηση των απαραίτητων ενεργειών για τη βελτίωση της πρόσβασης των φοιτητών με αναπηρίες στα κτίρια του Πανεπιστημίου Κρήτης καθώς και την τήρηση της νομοθεσίας προς αυτή την κατεύθυνση για τα κτίρια που θα κατασκευασθούν στο μέλλον.

Το συμβουλευτικό κέντρο φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, όσον αφορά τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες, στηρίζει και ενισχύει την ισότιμη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως αναφέρει η *καθηγήτρια Αναστασία Καλατζή-Αζίτζι* στο κείμενο *Υποστηρικτικές δράσεις στο Συμβουλευτικό Κέντρο Φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών*. Προς αυτή την κατεύθυνση έχει αναπτυχθεί και υλοποιηθεί το πρόγραμμα υποστήριξης κωφών φοιτητών με στόχο την κατάρτιση «βοηθών σπουδών» και «φοιτητών συμβούλων» εφαρμόζοντας την «συμβουλευτική μέσω συμφοιτητών». Ενώ η συγγραφέας, η οποία είναι η Διευθύντρια του Συμβουλευτικού Κέντρου Φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, αναφέρει και την ευρύτερη δραστηριοποίηση του κέντρου προς άλλους τομείς που αφορούν τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες.

Στο κείμενό της η *επίκουρη καθηγήτρια Δέσποινα Σιδηροπούλου-Δημακάκου*, με τίτλο *Ένταξη των φοιτητών και πτυχιούχων με αναπηρίες στην αγορά*

εργασίας: ευρωπαϊκό δίκτυο κέντρων *Workable*, πραγματεύεται το ειδικό θέμα της απασχόλησης για τους φοιτητές και τους πτυχιούχους με αναπηρίες. Αρχικά, επισημαίνεται ο ρόλος της επαγγελματικής συμβουλευτικής στην αντιμετώπιση των προβλημάτων ένταξης και προσαρμογής των ατόμων με αναπηρίες στο εργασιακό περιβάλλον. Στη συνέχεια παρουσιάζεται το ευρωπαϊκό δίκτυο κέντρων *Workable*, βασικό στόχο του οποίου αποτελεί η παροχή δυνατότητας τόσο σε φοιτητές όσο και σε πτυχιούχους με αναπηρίες να απευθύνονται σε ένα κέντρο υποστήριξης που θα τους βοηθούσε να αναπτύξουν τις ιδιαίτερες ικανότητές τους, ώστε να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να αποκτήσουν επαγγελματική εμπειρία. Γίνεται επίσης αναφορά στο παράδειγμα οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού κέντρου, στους επιμέρους στόχους και στις φάσεις εργασίας του καθώς και στις επαφές που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού με την αγορά εργασίας. Τέλος, η συγγραφέας, εισηγείται ορισμένες προτάσεις για τη βελτίωση της παροχής σχετικών υπηρεσιών σε πτυχιούχους/φοιτητές με αναπηρίες στο πλαίσιο λειτουργίας ενός τέτοιου κέντρου στο μέλλον.

Η εκπαίδευση και η απόκτηση γνώσεων των εν δυνάμει εργαζόμενων ατόμων με ειδικές ανάγκες για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας περιγράφεται στο κείμενο των *Νικήτα Πολεμικού και Δέσποινας Μπακαρή με τίτλο Πρόγραμμα Leonardo Da Vinci «Ίσες ευκαιρίες απασχόλησης: άσκηση και υποστήριξη ατόμων με ειδικές ανάγκες και εργοδοτών» - Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου*. Παρουσιάζονται περιληπτικά τα σημαντικότερα σημεία αυτού του προγράμματος το οποίο εφαρμόζει μέσα από ένα σύστημα εκπαίδευσης των ατόμων με ειδικές ανάγκες μία μέθοδο απόκτησης επαγγελματικής εμπειρίας και προσόντων με την καθοδήγηση από επαγγελματίες στο χώρο εργασίας.

Τέλος σε αυτή την υποενότητα παρουσιάζεται το κείμενο της *επίκουρης καθηγήτριας, στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, Ελένης Φτιάκα με τίτλο Πανεπιστήμιο Κύπρου - Δραστηριότητες και έργο του Κυπριακού Ομίλου Ενιαίας Εκπαίδευσης (ΚΟΕΕ) για τα άτομα με ειδικές ανάγκες*. Η συγγραφέας διαπιστώνει ότι το Πανεπιστήμιο Κύπρου όπως και τα περισσότερα πανεπιστήμια αποδείχθηκε ότι δεν είχε την απαραίτητη υποδομή ώστε να δεχθεί φοιτητές με ειδικές ανάγκες. Μέχρι σήμερα, ενώ έχουν υλοποιηθεί ορισμένες υποστηρικτικές ενέργειες και δράσεις γι' αυτόν τον πληθυσμό φοιτητών και ενώ η πανεπιστημιακή κοινότητα δείχνει ευαισθησία κάθε φορά που της επισημαίνεται κάποια αδυναμία όσον αφορά στη στήριξή τους, κρίνεται αναγκαία η χάραξη αποτελεσματικής πολιτικής καθώς και η ευαισθητοποίηση και καλλιέργεια στάσεων αποδοχής της διαφορετικότητας στον ευρύτερο χώρο της κυπριακής εκπαίδευσης και της κυπριακής κοινωνίας. Προς αυτή την κατεύθυνση ενεργή συμμετοχή αναπτύσσει ο Κυπριακός Όμιλος Ενιαίας Εκπαίδευσης (ΚΟΕΕ), ο οποίος αποτελεί φοι-

παιδικό σύλλογο και δραστηριοποιείται ως προς την ενημέρωση, ευαισθητοποίηση, προβληματισμό σχετικά με το θέμα της αναπηρίας και της συνύπαρξης απόρων με ειδικές ανάγκες και μη, τόσο στην εκπαιδευτική κοινότητα όσο και στην ευρύτερη κοινωνία. Επίσης η συγγραφέας παραθέτει σε παράρτημα τους νέους κανονισμούς για την εισαγωγή φοιτητών με ειδικές ανάγκες στο Πανεπιστήμιο Κύπρου οι οποίοι ισχύουν από το ακαδημαϊκό έτος 2001-2002.

β. Παροχή υπηρεσιών

Γίνεται παροχίαση της δράσης του συμβουλευτικού Κέντρου του Πανεπιστημίου Πειραιά, της Κοινωνικής Υπηρεσίας του ΤΕΙ Αθήνας καθώς και της Γραμματείας της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών για την υποστήριξη και διευκόλυνση των φοιτητών με αναπηρίες στην εκπαιδευτική διαδικασία και την πανεπιστημιακή ζωή ευρύτερα. Επίσης, σε αυτή την υποενότητα γίνεται αναφορά στις υπηρεσίες που παρέχουν τα γραφεία διασύνδεσης των πανεπιστημιακών και τεχνολογικών ιδρυμάτων για τους φοιτητές/αποφοίτους με αναπηρίες. Οι δομές αυτές έχουν διαμεσολαβητικό χαρακτήρα και αποσκοπούν στη σύνδεση των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με την ευρύτερη κοινωνία και ειδικότερα με την αγορά εργασίας. Καθώς οι φοιτητές/απόφοιτοι με αναπηρίες είναι εν δυνάμει εργαζόμενοι, η ομάδα εργασίας της έκδοσης έκρινε ότι θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθούν και να αποτυπωθούν οι υπηρεσίες που παρέχονται για αυτόν τον πληθυσμό φοιτητών από αυτές τις δομές.

Η φιλοσοφία που διέπει το συμβουλευτικό κέντρο του Πανεπιστημίου Πειραιά βασίζεται στην «αρχή της ισότητας» ως προς την αντιμετώπιση των φοιτητών με ειδικές ανάγκες, όπως αναφέρουν η *Καλλιόπη Κουνενού, διευθύντρια του συμβουλευτικού κέντρου του Πανεπιστημίου Πειραιά* και η *γραμματέας του συμβουλευτικού κέντρου, Ελένη Παπαδάκη*, στο κείμενό τους *Συμβουλευτικό Κέντρο Πανεπιστημίου Πειραιά: Έκθεση δράσεων και τρόποι μεθόδευσής τους*. Το Συμβουλευτικό Κέντρο απευθύνεται ισότιμα σε όλους τους φοιτητές, ανεξάρτητα από την καταγωγή τους ή από τη φυσιολογική τους κατάσταση. Σε αυτό το πλαίσιο ενεργοποιήθηκε ο θεσμός του «ακαδημαϊκού συμβούλου» ο οποίος αποτελεί το σύνδεσμο ανάμεσα στους φοιτητές, στη γενική συνέλευση του τμήματος και το συμβουλευτικό κέντρο. Ενώ παράλληλα, έρχεται σε επαφή και επικοινωνία με το οικογενειακό περιβάλλον των φοιτητών με ιδιαίτερες ανάγκες για τη διευκόλυνσή τους μέσα και έξω από την ακαδημαϊκή κοινότητα.

Η κοινωνική υπηρεσία του ΤΕΙ Αθήνας στο πλαίσιο των υποστηρικτικών δράσεων που αναπτύσσει για τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες, υλοποιεί το πρόγραμμα «Παροχή βοήθειας σε κωφούς – βαρήκοους σπουδαστές», όπως το παρουσιάζει η *εργαστηριακή συνεργάτιδα του ΤΕΙ Αθήνας και κοινωνική*

λειτουργός εξειδικευμένη σε θέματα εκπαίδευσης κωφών-βαρύνκων ατόμων, Φωτεινή Σαρινοπούλου στο κείμενο με τίτλο *Πρόγραμμα παροχής βοήθειας σε κωφούς - βαρήκους σπουδαστές - κοινωνική υπηρεσία του ΤΕΙ Αθήνας*. Βασικός στόχος του προγράμματος αποτελεί η υποστήριξη και η παροχή κατάλληλων υπηρεσιών σε σπουδαστές με προβλήματα ακοής για τη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία και την ολοκλήρωση των σπουδών τους. Επίσης, η συγγραφέας παρουσιάζει τη μελέτη με θέμα «Πρόσβαση των κωφών στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση», στην οποία καταγράφονται οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι κωφοί φοιτητές ως προς τη συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία στα ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Μέσα από το κείμενο της *Κωνσταντίνας Σπυροπούλου, γραμματέας της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών* με τίτλο *Έκθεση για τα άτομα με ειδικές ανάγκες στο χώρο της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών* παρουσιάζεται η κατάσταση που επικρατεί στη Σχολή και τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι φοιτητές με ειδικές ανάγκες. Ενώ η γενικότερη φιλοσοφία της ΑΣΚΤ είναι ότι οι φοιτητές με ειδικές ανάγκες δεν έχουν περιορισμένες δυνατότητες και δεν έχουν ανάγκη «διαφορετικής αντιμετώπισης» ως άτομα «δεύτερης» κατηγορίας, η συγγραφέας επισημαίνει ότι παρ' όλα αυτά δυσχεραίνεται η φοίτησή τους και αυτό οφείλεται στους μη προσβάσιμους πανεπιστημιακούς χώρους, στην έλλειψη πληροφόρησης καθώς και στη μη ύπαρξη εξειδικευμένου προσωπικού για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι φοιτητές με ειδικές ανάγκες.

Τέλος, στο κείμενο της *Αύρας Βαζαίου*, μέλους της ομάδας εργασίας της έκδοσης, με τίτλο *Υπηρεσίες που παρέχουν τα γραφεία διασύνδεσης των ΑΕΙ και ΤΕΙ στους φοιτητές με αναπηρία*, αποτυπώνονται οι δράσεις που αναπτύσσουν τα γραφεία διασύνδεσης των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης για τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες.

Η διάρθρωση και η αποτύπωση αυτού του δεύτερου μέρους του βιβλίου με τίτλο *Υποστηρικτικές ενέργειες και δράσεις για άτομα με αναπηρίες στην τριτοβάθμια εκπαίδευση*, αποτελεί το προϊόν μιας ευρύτερης εξελικτικής διαδικασίας διερεύνησης και καταγραφής των δράσεων υποστήριξης που αναπτύσσονται και υλοποιούνται για τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες στα πανεπιστημιακά και τεχνολογικά ιδρύματα. Η καταγραφή αυτή είναι αποτέλεσμα συνεχούς επικοινωνίας, συνεχών επαφών καθώς και συνεχών ανταλλαγών απόψεων και θέσεων μεταξύ των συμμετεχόντων κατά τη διάρκεια του έργου.

Μέσα από τις συζητήσεις που διενεργήθηκαν, και όπως φαίνεται και από τα κείμενα που ακολουθούν, αναδύθηκε η ανάγκη μιας συστηματοποιημένης και διευρυμένης πληροφόρησης, καθώς και η δημιουργία ενός διαύλου/δικτύου

επικοινωνίας, τόσο μεταξύ των διδασκόντων που έχουν αναπτύξει πρωτοβουλίες οι οποίες αφορούν υποστηρικτικές ενέργειες για φοιτητές με αναπηρίες όσο και μεταξύ των υπηρεσιών/δομών που λειτουργούν στα πανεπιστημιακά και τεχνολογικά ιδρύματα. Αποτέλεσμα αυτής της ανταλλαγής απόψεων και θέσεων είναι οι εισηγήσεις που ακολουθούν. Διαπιστώνεται η αναγκαιότητα ανίχνευσης των αναγκών και των προσδοκιών των ίδιων των φοιτητών με ειδικές ανάγκες καθώς και η ισότιμη συμμετοχή τους στην εκπαίδευση και η ενσωμάτωσή τους στο πανεπιστημιακό περιβάλλον. Επίσης, εκτιμάται ότι η διεύρυνση των ήδη υπάρχοντων υπηρεσιών/δομών που λειτουργούν στα ΑΕΙ και ΤΕΙ, καθώς και δημιουργίας νέων, θα οδηγήσει στο να απαντηθούν οι πραγματικές ανάγκες των φοιτητών με αναπηρίες.

Κοινή άποψη όλων όσοι συμμετείχαν σ' αυτή τη διαδικασία αποτελεί ότι η ευαισθητοποίηση και η ενεργοποίηση του πανεπιστημιακού περιβάλλοντος (φοιτητές, διδάσκοντες, διοικητικό προσωπικό), σε όλα τα επίπεδα, για τους φοιτητές με ειδικές ανάγκες είναι απαραίτητη. Επίσης φαίνεται η ανάγκη σχεδιασμού και εφαρμογής μιας γενικότερης πολιτικής από τα πανεπιστήμια και τα ΤΕΙ γι' αυτόν τον πληθυσμό φοιτητών. Ως προς αυτή την κατεύθυνση, θα μπορούσαν να κινηθούν και οι ίδιοι οι φοιτητές με ειδικές ανάγκες, με την ανάπτυξη ενεργειών και δράσεων που να κατοχυρώνουν την παρουσία τους στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η ενεργή συμμετοχή τους στην πανεπιστημιακή ζωή και η ανάληψη πρωτοβουλιών από μεριάς τους θα ενισχύσει την παρουσία τους στο χώρο των ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρ' όλα αυτά η προσέγγιση και η διευκόλυνση των φοιτητών με αναπηρίες δεν είναι δυνατό να καθορίζεται μόνο από τις αποφάσεις που λαμβάνονται σε επίπεδο διοίκησης και λειτουργίας των ιδρυμάτων της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά κυρίως από την προσωπική ευαισθητοποίηση και αλλαγή της συμπεριφοράς όλων των μελών του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος και της κοινωνίας ευρύτερα.